

Osmanlı Dilleri ve Matbuatının İzinde Bir Türkolog Johann Strauss ile Mülakat*

FATİH AŞAN** & OKAN KOZANOĞLU***

BİYOGRAFİ

Johann Strauss, Münih Üniversitesi'nden Alman dili, Roman dilleri ve Türkoloji alanlarında eğitim alarak mezun oldu. Doktorasını 1987 yılında 17. yüzyıl Osmanlı vakanüvisi İszade üzerine yazdığı tez ile tamamladı.

Münih Üniversitesi'nde Yakın Doğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsü ile Türkoloji Bölümü'nde, Birmingham Üniversitesi (İngiltere) Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi'nde ve Freiburg Üniversitesi Doğu Araştırmaları Semineri'nde (*Orientalisches Seminar*) dersler verdi. 1988-1989 yılları arasında İstanbul'da Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın Orient Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. 1997'den 2018'de emekli olana kadar Strasbourg Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yardımcı doçent (maître de conférences) olarak Türk ve Osmanlı edebiyatı tarihi, Türk dili tarihi ve Osmanlı Türkçesi dersleri verdi.

Başta Batı dillerinden yapılan çeviriler, matbaacılık ve yayıncılık tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli toplulukları arasındaki dilsel ve kültürel temaslar olmak üzere çeşitli konularda İngilizce, Fransızca ve Almanca çok sayıda makale yayımlamıştır.

Bir araştırmacı olarak Osmanlı matbu kitabı hakkında çalışmaya nasıl başladınız? Bu alanda nasıl karar kıldınız? Sizi yirmi yıl kadar önce "Osmanlı'da Kim Neyi Okurdu?"¹ gibi bir makale yazmaya hangi etkenler teşvik etti?

Ben şanslı idim nk okuduğum üniversitede, yani Münih Üniversitesi Türkoloji Bölümünde son derece zengin bir bölüm kütüphanesi vardı. Bu kütüphaneye oldukça meşhur bir bilim adamının özel kütüphanesi de dahildi: Theodor Menzel (1878-1939). Theodor Menzel, sanırım birkaç sene İstanbul'da yaşamıştı ve gerçekten çok güzel bir kütüphane toplamayı başarmıştı. Hepsi ciltli, çok güzel kitaplardı ve başlangıçta bu kitapları karşımda buldum. Böyle bir kitaplıkla karşı karşıya kalan genç bir Türkoloji öğrencisini hayal edin. Tabii Osmanlıca bir kitap, herhangi bir kitap gibi değil. Dn dediğim gibi Osmanlıca kitabın bir aurası vardı. Yazı Türkiye'de de artık bilinmiyor, en azından yeni bir yazı kullanılıyor. Demek ki Osmanlıca herhangi bir kitabın böyle bir aurası var. Mesela 19. yüzyılın başlangıcında yayınlanan Fransızca bir aritmetik kitabı aslında önemli değil ama dili Osmanlıca ise çok nadir, çok nefis, çok önemli bir eser, bir kitap olabilir. Osmanlıca kitapla ilk temas ettiğim yer Münih'teki Türkoloji Bölümü Kütüphanesi idi. Ara sıra Münih'te fuarlar olur. Mesela Münih'te bir fuar var, senede bir kere olur ve orada eski şeyler satılır; kitaplar da satılırdı. 1980'li yılların başında ben o fuarlardan birinde tesadüfen Evliya elebi'nin Osmanlıca metninin ilk cildini buldum. Deri ciltli idi. Bu kitabın oraya gelmesine çok şaşırdım ve tabii çok mutlu oldum. Güzel bir kitap ve tabii bu kitapları satanlar hiç farkında değildi, bu kitabın ne olduğunu bilmiyorlardı. Osmanlıca kitaplarla mnasebetimin başlangıcında bunun gibi tesadüfi olaylar da vardı. Daha sonra İstanbul'a gelişlerimde hep Sahaflar arşısı'na uğradım. O dönemde aslında İstanbul'da bu kk kareden başka da bir yer yoktu. Her sahaf aslında seçkin bir kişiydi. Beyazıt sahafları bilim adamları ve Türkologlar arasında meşhurdu. Aslında her Türkolog'un tercih ettiği bir sahafı vardır, benim de öyleydi ve hep oraya uğradım. Ne yazık ki sahafın adını hatırlayamadım şimdi, cumartesi günü dükkandaki sohbetler (ki ben tabii katılamadım) esnasında kitap alışverişi yapmak hemen hemen imkansızdı. Ben bu eski sahafları, bu meşhur adamları maalesef artık göremiyorum. Tabii bu sahafların dükkanları acayip bir şeydi. Bazılarında kaos vardı ama bir soru soruğunuz zaman, bir kitap aradığınız zaman sahaf her nasılsa raflar ve o kitap kuleleri içinde aradığınızı bulurdu. Tabii günümüzde kırtasiye malzemesi ve yeni çıkarılan kitap satan, karakterini tamamen değiştirmiş olan bu eski Sahaflar arşısı'nda nostaljik olmamak zordur.

Birkaç sene sonra 1988 yılında Orient Enstitüsü'nün görevlisi olarak İstanbul'a geldim. O zaman zannedersen Osmanlıca kitaba yeni bir nevi merak başlamıştı. O döneme kadar sadece enteresan sayılan kitaplar, Naima veya Raşid Tarihi gibi kitaplar aranmakta idi, sonrasında yeni ve başka kitaplara karşı da merak arttı. O zamana kadar İstanbul'da hiç görmediğim kitap mzayedeleri yapılmaya başlandı. Bu mzayedelerden ve özellikle sahaflardan bizim Alman Orient Enstitüsü için aldığım Osmanlıca kitapların sayısı

* Bu röportaj 17 Aralık 2023 tarihinde, "Osmanlıda Matbu Kitap Konferansı"nın açılış konuşmasını yapmak üzere İstanbul'a gelen Johann Strauss ile konferansın akabinde gerçekleştirilmiştir. Sayın Strauss'un Türkçe verdiği mülakat üslubu korunarak metne aktarılmıştır.

** Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, fatih.asan@boun.edu.tr

*** Central European University, Kozanoğlu_okan@student.ceu.edu

1 [Kritik dergisinde yayınlanan, Günil zlem Ayaydın Cebes'nin gerçekleştirdiği çeviride bu makale "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu" olarak tercüme edilmiştir]. Makalenin genişletilmiş versiyonun güncel Türkçe evirisi aynı çevirmen tarafından şurada yayınlanmıştır. *Tanzimat ve Edebiyat*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İř Bankası Kültür Yayınları, 2014), 1-64.

R.1: Johann Strauss, Anamed, 17 Aralık 2023.

oldukça çoktur. Demek istiyorum ki şu ana kadar hiç görmediğim pek çok kitaba bu dönemde rastladım ve bu tecrübe için çok minnettarım. Osmanlıca kitapla temaslarım bu şekilde hem başladı hem de devam etti.

Bundan başka tercümelemler ile ilgilendim, hem de çok erken bir dönemde ilgilenmeye başladım. Piyasada pek çok tercüme mevcuttu. Fransızca romanların Osmanlıca tercümelemleri hiç kimsenin ilgisini çekmemişti. Benim ilgimi çekti çünkü ben Fransız Dili ve Edebiyatı okumuştum ve özellikle 19. yüzyıl için, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa'nın etkisinin gerçekten son derece büyük olduğunu gördüm. Fransızca hemen hemen yarı resmi bir dildi, her şey Fransızcaya da tercüme edilirdi. Birkaç sene evvel Kanun-i Esasi'nin çeşitli milletlerin dillerine tercümelemleri hakkında bir makale yazdım. Gördüm ki Rumlar, Ermeniler, Yahudiler Kanun-i Esasi'nin metnini Osmanlıcadan değil Fransızca versiyonundan tercüme etmişler. Tabii bu daha kolay idi. Bunu bir misal olarak söyledim. Demek ki o dönemde Fransızcanın ehemmiyeti bugünkü İngilizcenin önemi kadar büyüktü. Onun için 19. yüzyılı, Osmanlı yüzyılına araştıranların Fransızca'yı öğrenmelerini tavsiye ederim.

Bu soru biraz da bizim gibi alana yeni başlayanların sorabileceği bir soru: Osmanlı'da matbu kitap tarihi alanında çalışacak bir araştırmacıya hangi dilleri öğrenmesini tavsiye edersiniz? Bu alanda ihmal edildiğini düşündüğünüz bir konu var mı?

Osmanlıca için tabii ki Arapça ve Farsça bilmek şarttır. Enteresan olan, 19. yüzyılda Batı'da, özellikle bilim adamlarının, sadece bilimsel dergilere değil, Osmanlı'da İstanbul'da basılan kitaplara da çok büyük bir ilgi göstermeleridir. İstanbul'da basılan kitaplar hakkında sürekli olarak makaleler yayımlandı. Hem *Journal Asiatique* hem de Alman oryantalist dergilerinde, hatta gazetelerde. Belki sizin de bildiğiniz bir isim olan Andreas Mordtmann (1811-1879), ki Mülkiye'de de hocalık yaptı, Augsburg'ın *Allgemeine Zeitung*'da bu konu ile ilgili makaleler yayımladı. Veya Paul Horn (1863-1908), Strazburglu İranolog ve Türkolog, o da gazetelerde İstanbul'da bulunduğu Farsça kitaplar hakkında Alman basın için makaleler yazdı.

Size tavsiye ettiğim diller bunlar. Almanca bilmek de iyi olacaktır ama tabii bu sahada en önemli dillerden biri her zaman Fransızca olacaktır.

Bir taraftan hala bir eksiklik var: iyi bir katalog. Osmanlı matbu kitabın tam bir envanteri henüz yapılmadı. [Seyfettin] Özege'nin eseri çok saygıdeğerdir ama hatalar da içermektedir. Az sayıda ama vardır. Ben tercümelerle ilgilendiğim için bu konuda hassasım. Bildiğiniz gibi "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire?" adlı bir yazı yazdım. Böyle bir meseleyle uğraşanlar için gerçek yazar ve gerçek künye bilmek elzemdir bence. Bir de kitapların basım tarihi ile ilgili bir sorundan bahsetmeliyim. Çünkü bildiğiniz gibi Osmanlı'da kullanılan mali ve hicri tarihler arasında iki yıl fark var ve maalesef kitap kapaklarında hangi takvimin tercih edildiğini bilebilmek her zaman mümkün değil. Özege'de Türk-Yunan Harbi ile ilgili bir kitap buldum. Bu kitabın basım tarihi Özege'ye göre 1896, yani Yunan Harbi'nin başlangıcından bir yıl önce. Bu gibi şeyler gerçekten önemli bir sorun. Bunları kontrol etmek lazım. Tabii bu proje sadece gençlerin meselesi olamaz ama, Osmanlı matbu kitabın tam envanterini gösteren bir katalog acilen olmalı. Pek tabii bu kataloğu hazırlamanın zorluklarının farkındayım. Osmanlı matbuatı için bazı dönemler henüz gereği gibi araştırılmamıştır. Dün, Günil [Cebe] Hanım'ın konferanstaki konuşmasında gördük ki nispeten geç bir dönemde, 1860-70 yıllarında çok faal bir yazar var ama takma adı olduğu için kimliği hemen hemen hiç bilinmemiş! Bu dönem mesela enteresandır ve hala araştırmayı bekleyen birçok unsur var. Söz konusu katalog hazırlanırken bir diğer araştırma kaynağı olarak dönem medyasını kullanmayı öneririm. Basında, gazetelerde yeni çıkan kitaplar hakkındaki haberler/ilanlar, yayın tarihini tespit etmek için faydalı olabilir.

Katalog meselesi geniş zamanlı bir çalışma olarak sürekli geliştirilmeli. Onun dışında alandaki boşluklar arasında sayılabilecek, çünkü konferansta Sayın [Yahya] Erdem'in bahsettiği 19. yüzyılın birinci yarısında taşbaskı olarak yayınlanan kitaplar meselesi var. Bu konuda zannederseniz araştırma yapabilmek hala mümkün, çünkü litografya araştırma potansiyeli bakımından oldukça bakir bir sahadır. Taşbaskı kitap dünyasına dair henüz az bilgiye sahibiz. Bir diğer konu olarak modern dönemle ve o dönemin fikri tartışmalarıyla uğraşmak isteyenler için tabii ki 1908'den sonraki dönem çok enteresandır. Özellikle 1908 ertesini yani bu yeni başlangıç dönemi çok liberal bir dönemdir. Beni ilgilendiren bir diğer konu da Müslüman azınlıkların faaliyetleri. Osmanlı hükümetinin, (eğer gayrimüslimlerin sahip olduğu serbestlikle mukayese edersek) Müslüman azınlıklara dil politikası bakımından çok daha sert bir şekilde davranması gibi garip bir olgu var. Özellikle Arnavutlar ve Kürtler için bu durum geçerli. Bu bakımdan, Jön Türk Devrimi'nden sonraki dönem çok enteresan ise de Mütareke yıllarında basın ve matbaa faaliyetleri belki daha da enteresan. Çünkü bu dönem, Müslüman azınlıklar için oldukça serbest bir dönem. Kürtler ve Çerkezler kendi dillerinde kitap ve gazete yayın-

layabildiler. Bu durum sadece üç dört sene sürdü ama matbaacılık ve basın/yayıncılık açısından büyük bir önemi taşır. Başka bir tavsiye olarak, biraz da Avrupa'da, özellikle Fransa'da ne gibi şeylerin nasıl basıldığını görmek faydalı olabilir. Çünkü Osmanlılarda çok orijinal görünen bir fenomen, Fransız basınında tamamen sıradan, yaygın bir şey olabilir. Bu da araştırılması ilginç bir konu olarak siz gençlere söyleyebileceğim şeyler arasındadır.

Araştırmaya değer başka bir saha da Osmanlı kitap tarihini diğer coğrafyalardaki kitap tarihleri ile kıyaslamak olabilir. Mesela Osmanlı gibi çok uluslu bir imparatorluk olan Rus Çarlığı bu bakımdan ele alınmalı. Osmanlı'nın ilk tercümesi olan Fenelon'un Telemak'ı bildiğim kadarıyla Rusya'da da ilk tercüme edilen eserler arasındadır, bu gibi benzerlikler ya da farkları ortaya koyacak daha fazla araştırma yapılırsa, eminim daha net bir tablo meydana çıkacaktır. Çok uluslu bir yapıya sahip olan her iki imparatorlukta, ayrıca 18. ve 19. yüzyılda basılan kitap sayısı da Batı'ya göre sınırlı. Zannedirim üzerine gidildiğinde birçok açıdan benzerlik ve farklılık keşfedilecektir. Hakeza yine benim pek aşına olmadığım Hindistan basım ve kitap tarihi de Osmanlı ile karşılaştırılmalı okunabilir. Hindistan'da basılan ilk Kuran basımları ya da ilk Ermenice gazeteler gibi ilginç örnekler üzerinden birçok bağlantı kurmak mümkün.

Konferanstaki konuşmanızda "kitâb" kelimesinin okuryazar olmayan gruplarca bile bilindiğini, özel bir anlam taşıdığını söylemişsiniz. Matbu kitap kültürü Osmanlı dünyasında bu kelimenin anlamını nasıl, ne yönde etkiledi? Anlamda bir değişim yaşandı mı? Yaşandıysa nasıl bir değişime uğradı? Matbaa var olan bu anlama nasıl bir katkı sağladı?

Enteresan bir soru. Yani kitaba bakış değişti mi acaba? Bir değişme oldu herhalde ama tam olarak ne zaman bilmiyorum. Sanki Osmanlı döneminde o kadar büyük değişiklikler olmadı. Dün konferansta dile getirdiğim gibi aslında Osmanlılarda iki tip kitap imajı vardı. Tabii okumuşlar için her dönem bol miktarda kitap mevcuttu. Bakın, Kâtip Çelebi tarafından *Keşfü'z-zünûn* adlı bir bibliyografya yazıldı. İnanılmaz bir şey. 17. yüzyılda, 1640'lı yıllarda, henüz matbu kitap bulunmayan bir dönemde, bu bilim adamı üstelik çok genç yaşında İstanbul kütüphanelerinde o kadar çok kitap bulabilmiş olmalı ki bu muhteşem bibliyografyayı yazabildi. Ama okuma yazması olmayanlar için tabii kitap bir obje idi; ister Anadolu'lu Rum (Karamanlı), ister Müslüman olsun hepsi için böyledi. Benzer bir şey, bu popüler baskılar için de denebilir. Mesela Yunus Emre bugün herkesçe bilinen bir şair, dünyaca meşhur bir şair, ama Osmanlı döneminde aydınlar tarafından pek beğenilmemişti. Bu bilinir. Basılmış kitaplara özellikle de taşbaskılara bakınca görüyoruz ki bu litografi baskıları üzerinde matbaa ya da edisyonu hazırlayan hakkında bilgiler yok. Demek ki bu bambaşka bir kitap kültürü. Hem dilde hem kitapta ikilik vardı.

Osmanlı'da yazma eser kültüründen matbu kitap kültürüne geçiş süreci nasıl gerçekleşti? Bu geçiş döneminde yazma eserler ve matbu kitaplar arasındaki etkileşimler ve bu iki kültürün bir arada var olma durumu nasıldı?

Size bir misal vereyim: Tamamen el yazması olan, aslında matbu bir kitap gördüm. Bu durumu nasıl tanımlayabiliriz ve daha da önemlisi bunu nasıl açıklayabiliriz? Belki matbu kitap o kişi için pahalıydı veya temin edemedi ve elle istinsah etmeyi tercih etti. Ya da bir kısmı el yazısıyla yazılmış matbu kitaplar buldum. Hatta 1920'li yıllara kadar, Dil Devrimi'ne kadar bu tür durumlar olurdu. Harf Devrimi'nden sonra böyle bir

Fatih Aşan, Johann Strauss, Okan Kozanoğlu, Anamed, 17 Aralık 2023.

şey tasavvur etmek tabii ki daha zor. İtiraf edeyim, tam olarak bilmiyorum. Bu durum üzerine düşündüğümde ilk olarak aklıma matbu kitabın zannettiğimizden daha pahalı olabileceği geliyor ve bu nedenle insanlar için el yazısı kullanmak daha faydalı olabilir. Mesela okuduklarıma göre, sahaflar çok uzun süre sadece el yazmaları sattılar. Demek ki matbu kitap piyasada olsa da bazı insanlar için kitap hala el yazmasıydı. Bu insanlar matbu kitap hakkında ne düşündüler tam olarak bilmiyorum. Yazma-matbu kitap tercihinde neler etkiliydi kestirmek zor. Eğer matbu kitapta bir değişimden bahsedeceksek zannedersem büyük değişim için Jön Türk Devrimi'ni işaret etmeliyiz. Çünkü o dönemden itibaren yayıncılık pratikleri, kitapların konuları ve tercüme edilen eserler pek değişmedi. Cumhuriyet döneminde de öyle. Hatta Harf Devrimi'nden sonra bu gelişme devam etti. Abdülhamid dönemi kitap üretimi çok zengindi ama sansür nedeniyle son derece de sınırlıydı. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda [Charles] Darwin'in eserleri gibi dünyaca meşhur kitapları yayınlamadılar. Abdülhamid dönemi kitapları enteresan ise de dünyadaki kitaplarla ve yeni fikirlerle temas açısından 1908'i milat kabul etmek lazım denilse abartılmış olmaz. Birinci Dünya Savaşı da ilk bakışta kitaplar için felaket bir dönem gibi görünüyor. Bu yıllarda tüm sıkıntılara ilaveten sansür de vardı. Bununla beraber *Dede Korkut Kitabı* ve *Divan-ı Lugati't-Türk* gibi yeni ufuklar açan kitaplar o dönemde basıldı.

Konuşmanızda 19. yüzyıl matbu kitap kültürünün yalnızca İstanbul'la sınırlı olmadığını ve Selanik, İzmir, Kahire, Beyrut gibi merkezlerin de yine matbuat için önemli merkezler olduğunu belirttiniz. Bu şehirlerdeki matbaacılık ve matbu kitap kültürleri hakkında ne biliyoruz?

İzmir'in durumu daha iyi biliniyor çünkü İzmir hala Türk devletinin bir parçası. Selanik'e gelince, pek emin değilim. Selanik'te de Türkçe kitaplar yayınlandı. Bunun bir kataloğu olup olmadığını bilmiyorum ama belki Kebikeç'te veya Müteferrika'da bir şeyler vardır. Herhalde Türkçe yayıncılık konusunda İzmir kadar önemli değildi. Selanik'te önemini yüzyıllarca sürdüren bir Yahudi matbaacılığı vardı. Selanikli Yahudiler, Doğu Avrupa'daki Yahudiler için İbranice eserler basan belki de ilk cemaat idi. Ladino dilindeki eserlerin bir listesi olduğunu sanıyorum, tamamı değilse bile bir liste söz konusu. Joseph Néhama da Fransızca yazdığı *Histoire des Israélites de Salonique* adlı eserinde bu kitaplardan oldukça detaylı olarak bahsediyor. Arap dünyasında Beyrut çok özel bir yerde durmaktadır. Beyrut, Osmanlı kültür sahasında da adeta başka bir gezegen gibiydi. Hatta Yusuf Akçura, 1913'te oraya gittiğinde burada Türk kültürünü hatırlatan bir şey olmadığını söyleyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Hepinizin bildiği gibi literatürde Arap Nahda hareketi çok iyi araştırıldı. Bu çalışmalar şehrin çoğulluğu ve kozmopolitliğini yansıtmak bakımından her zaman iyi bir perspektifte olmayabilir tabii bunu da unutmamak lazım. Velhasıl Beyrut enteresan bir matbaacılık merkeziydi. Aslına bakılırsa Tuna Vilayeti, Rusçuk da öyle, Mithat Paşa'nın valiliği döneminde burada önemli matbaacılık faaliyetleri vardı. İzmir dışında İstanbul ile rekabet edebilen bir yer yoktu sanırım, Beyrut müstesna.

Şehirde ve taşrada matbu kitap kültürleri ne yönde seyrediyor?

Zannederim ki Osmanlı dünyasında kitap okuyanların çoğu şehirliydi. Kitapçılar da sadece şehirlerde mevcuttu. Ancak, Osmanlı elitlerinin özel kütüphanelerini en tenha yerlere kadar götürebilmeleri de etkilidir diye düşünüyorum. Mesela, Ahmet Mithat Efendi Molière'in eserlerini ilk defa nerede buldu? İstanbul'da değil, İzmir'de değil, Niş'te! Niş o zaman gerçekten taşraydı ama oradaki Osmanlı valisi oldukça güzel ve geniş olan özel kütüphanesini oraya taşımıştı. Bu sayede genç Ahmet Mithat Efendi bu kitaplarla tanışabildi. Tabii, kitapçılık okur yazarlar için çok önemli bir müesseseydi ve sadece şehirlerde vardı. Ama kataloglara bakarsanız, gazetelerin her zaman taşra için özel tarifeler teklif ettiğine şahit olursunuz. Demek ki posta ile muvasalat rahattı, yani ulaşım iyi çalışıyordu. Hatta taşradan kitaplar ısmarlayabiliyordunuz. Gördüğüm kadarıyla Osmanlı kitapçıları taşradaki okurlarını da ihmal etmeden çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda okuryazarlık oranı ve kitap kültürü nasıldı? Özellikle taşra bölgelerinde okuma yazma oranları ve kitaplara erişim konusundaki koşullar nelerdi?

İlk önce şunu belirtmeliyiz: Okuryazar kitlesi Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransa veya Almanya'ya göre çok sınırlıydı. Ama bence sayılar önemli değil. Çünkü Osmanlı döneminde okuryazar bir elit kesim vardı ve bu kesim, devletin kaderini belirledi. Genellikle Osmanlılar, okuryazarlık bakımından daha pesimisttiler. Özellikle dil ve alfabe tartışmaları ile ilgili olarak hemen hemen herkes, "Bizde yüzde 5 okuryazar var, Fransa'da ise herkes okuryazar," diyordu. Bu aslında doğru değildi; Fransa'da da okuma yazma bilmeyenler vardı. Osmanlılar devlet memurlarını en ücra yerlere gönderdiler ve bu insanlar genellikle kitaplarıyla birlikte hareket ettiler. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi ve Osman Hamdi Bey'i Mithat Paşa ile Bağdat'a gönderdiler. Bağdat o dönemde kitapçılık

bakımından o kadar önemli bir yer değildi ama bildiğim kadarıyla istediğiniz zaman Bağdat'a Paris'ten kitap ısmarlamak mümkündü. Demek ki iletişim bu bakımdan iyiydi. Bunu ara sıra unutuyoruz. Avrupa'da da benzer durumlar vardı. Unuttuğumuz bir diğer şey, demiryolları öncesinde de herhangi bir yere bir şey gönderilebildiğidir.

Ben Alexander von Humboldt'un eserlerini okudum. O, 18. yüzyılın sonlarında Güney Amerika'ya bir keşif seyahati başlattı. O zaman telgraf, demiryolu yoktu ama binlerce sayfa yazı yazdı ve bunların bir parçasını yayınlamak istedi. Ne yaptı? Onları yayınlanmaları için gemiyle Kuzey Amerika'ya gönderdi. Bugünkü durumla kıyaslayın: Demiryolu yok, telgraf yok, uçak hiç yok. Nasıl yapacaksınız? "Yapamam" diyorsunuz ama o zaman da imkanlar vardı ve insanlar bundan faydalanabildi.

Zannediyorum ki bu konu üzerine Ahmet İhsan Tokgöz'ün hatıraları önemli bilgi içermektedir. Çünkü taşrada bulunduğu zaman elinde duran kitaplardan bahseder. Tabii çeşitli cemaatler için bu durum farklıydı. Mesela Sudan'da en eski gazetelerinden biri Yunanca olarak yayımlandı. Rumlar, o dönemde bütün imparatorluğa yayılmıştı. Mısır'da, hatta Sudan'da Yunan Devrimi'nden sonra Rumlar vardı ve onlar *Sudanikos Kiryx/Sudan Herald* adıyla Yunanca-İngilizce bir gazete yayınlamaya başladılar (1911). Bazı araştırmacılara göre bu gazete, Sudan'ın en eski gazetesidir.

Konferans boyunca İstanbul'un gerek matbu kitap gerek matbaa ekipmanı ve uzmanı ihraç ettiği konuşuldu. Bununla birlikte 19. yüzyıl sonunda Osmanlı'da birçok kitapçı ve matbaacının Avrupa'daki matbu kültürü merkez kabul ederek Osmanlı'yı bu merkezin taşrası şeklinde tasavvur ettiğini biliyoruz. Sizce bu pozisyon gerçeği ne derece yansıtıyor? Avrupa ve Osmanlı arasında karşılıklı bir matbaacılık ve matbuat sirkülasyonundan bahsedebilir miyiz?

Osmanlı matbaacılığının modernleşmesi tabii ki Avrupa'ya aittir. Ahmet İhsan Tokgöz'ün *Avrupa'da Ne Gördüm* adlı eserini okursanız bunu göreceksiniz. O, Avrupa'dan pek çok şey satın aldı ve özellikle de resimler. *Avrupa'da Ne Gördüm* resimlerle dolu bir kitaptır. Bu resimlerin klişelerinin hepsi Avrupa'dan geldi. Osmanlı matbaacılarına resim klişeleri sağlayan bir başka kaynak da misyonerlerdi; misyonerlerin dergilerinde çok sayıda resim vardı ve bazı matbaacılar bu klişeleri satın aldı. Zannedirim bu ilişkiler bellidir ve takip edilebilir. Bu alışverişler normal ve beklenen hadiselerdir ama fotoğrafçılık gibi bazı alanlarda Osmanlılarda çok önemli gelişmelerin de olduğu gerçeğini ört(e)mez. Nitekim Abdülhamit döneminde Malûmât ve Servet-i Fünûn gibi dergilerde yayınlanan fotoğrafların çoğu Türk malıydı. Daha doğrusu, Osmanlı malıydı. Bu fotoğraflar, Abdülhamit albümlerinde bulunan fotoğrafların aynısıydı ve herhalde devletin bir politikası dahilinde süreli yayınlarda boy gösteriyorlardı. Matbuat tekniği açısından Osmanlı menşeli fotoğrafların süreli yayınlara dahil olması bakımından mühim bir gelişmedir.

Osmanlıların matbaa tekniğini kullanımına baktığımızda bence ilginç olan, Batı'nın nüfuzunun henüz o kadar önemli olmadığı bir dönemde, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında, iki tane çok güzel Fransızca kitap basılmasıdır. Biri Mühendishane'de, diğeri Üsküdar'da (Seyyid Mustafa'nın eseri).² İki eser, teknik olarak mükemmel ve çok güzeldi, yani Fransa'da basılan bir kitaptan farklı değildi. Daha önceye gidecek olursak

² Mehmed Raif Efendi'nin *Nizam-ı Cedid'i* tanıtmak amacıyla kaleme alıp Mühendishane Matbaasında 200 adet olarak basılan *Tableau des Nouveaux Règlements de l'Empire Ottoman* adlı eseri kastedilmektedir.

Müteferrika da Fransızca bir kitap basabilecek yetenekteydi. Bu adaptasyon kabiliyeti matbaacılar arasında gerçekten şaşırtıcı ve çok eski bir yetenektir. Mühendishane'de yabancı/Batılı bir uzman matbaada çalışmış mı, hatırlamıyorum ama Kemal Beydilli'nin Mühendishane matbaasını incelediği muhteşem bir eseri vardır, oradan kontrol edilebilir.

19. yüzyıla dönüp Mısır'a geldiğimizde konuları itibarıyla çok yeni ve modern olan kitapların tasarım ve metot açısından çok geleneksel göründüğünü söyleyebilirim. Bu enteresan bir çelişkidir. Herhalde eski kıyafet içinde modernizm diyebiliriz. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık bu çelişki ortadan kalkmıştı. Osmanlı matbaacılığını Batı matbaacılığından ayıran tek şey alfabe idi. Görünen o ki Osmanlı matbaacılığına Arap harfleri gerçekten mükemmel bir şekilde adapte edilmişti. Hatta internet için üretilen ilk Arapça klavyeden çok daha güzeldi.

Yabancıların matbaacılık faaliyetleri denildiğinde genellikle Protestanlar ve İranlılar konuşuluyor. Avrupalı matbaacılar Osmanlı Devleti'nde aktif olarak faaliyet gösteriyorlar mıydı?

Osmanlı matbaacılığına yıllarca emek veren Zellich Biraderler gibi Batı kökenli matbaacılar vardı, ama onları artık o kadar Batılı görmüyorum. İstanbul'da yaşadılar, hayatları boyunca burada kaldılar ve burada gömüldüler. Zannederseniz, Batı tekniğinin adaptasyonu çok iyiydi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakikaten nefis baskılı kitaplar ve dergiler yayınlandı. 19. yüzyılın iki yarısı arasındaki fark özellikle şudur: Birinci yarısında hala devlet en önemli aktördü, ikinci yarısında ise özel matbaalar kuruldu ve bu da her açıdan gelişmeye sebep oldu.

Osmanlı matbu kitap piyasasında farklı cemaatlerin edebi ve entelektüel katkılarının hak ettikleri ölçüde temsil edilmediğini görüyoruz. Bu temsiliyet eksikliğinin başlıca sebepleri nelerdir ve bu durumun Osmanlı'da matbu kitap çalışmalarına yansımalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bu ilgi biraz yeni bir gelişme sanırım. Belki de bu durumda biraz Batı'nın tesiri vardı. Çünkü Batı'da, bilimde bir kompartımanlaşma vardır. Kendi hayatımdan örnek verecek olursam üniversiteye başladığım dönemde bir Türkolog ya da oryantalistin Türkçe, Arapça ve Farsça dışında bir dille uğraşması mümkün değildi, ciddiye alınmazdı. Çünkü bilim adamının hep kendi alanında kalması gerektiği düşünülüyordu. Ama Osmanlı çerçevesinde bu aslında mümkün değil. Eğer 19. yüzyıl Osmanlı kitapçılığı ve matbaacılığı hakkında araştırma yapıyorsanız, Ermenilerin katkısını nasıl göz ardı edebilirsiniz? İmkânsız. Dün konferanstaki sunumunda Onur Yazıcıgil'in de gösterdiği gibi, Arapça hurufat 19. yüzyılda İstanbul'daki Ermenilerin katkısıyla gelişmiştir. Bu kesindir.

Durum değişti ve şahsen diyebilirim ki bu biraz da benim sayemde oldu. Çünkü "Osmanlı'da Kimler, Neleri Okurdu?" adlı makalemde bu çeşitlilikleri ve bağlantıları göstermeye çalıştım. Tabii dikkate değer ilişkiler hep vardı. Bazı alanlarda çok belirgindi ama bence garip olan şeyler de var. Mesela Araplar ve Osmanlılar arasında edebiyat alanında ilişkiler bazen neredeyse yok mesabesindeydi. Niçin? Aynı alfabeyi kullanıyorlar, kelimeler de benziyor. Elbette her milletin entelektüel alanda özel hayatı vardı ama diğerleriyle de bol bol temaslar vardı ve bu temasları görmek ve araştırmak bence

Benzer amaçlarla Seyyid Mustafa'nın kaleme aldığı Üsküdar matbaasından basılan eser ise *Diatribes de l'ingénieur Séid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople*'dur.

çok değerli bir iştir. Ancak abartmamak da lazım. Hatırlarsanız dün açılış konuşmasında değindiğim bir konu, Araplar arasında Nahda denen uyanış döneminde Hristiyanların ve birazcık da Yahudilerin hem dil hem edebiyat açısından önemli bir rol oynamalarıydı. Bu gayrimüslim aydınlar klasik dile çok bağlıydılar. Türkofoon alanında bunun gibi bir şey yoktu. Güzel bir Karamanlıca ve Ermenice Türkçe edebi faaliyet görebiliriz. Bu miras şimdilerde keşfedilmektedir. Mesela Ermenice Türkçe romanlar son derece önemli bir konudur, özellikle Türk romanının tarihi çerçevesinde. Ancak, iki cemaat alfabelerinde sıkışıp kalmışlardı. Araplaşmış Hristiyanlar da eskiden aynı durumdaydı. Arapça yazarken, Süryanice alfabe kullandılar (karşuni denen metinlerde) ama 19. yüzyılda Süryani alfabesini bırakıp Arap harfleriyle yazmaya başladılar. Belki anadili Türkçe olan Ermeniler ve Karamanlılar da aynı alfabeyi, yani Müslümanların kullandıkları Arap alfabesini kullanabilselerdi, Osmanlı edebi hareketin daha önemli bir parçası olabilir ve daha önemli bir rol oynayabilirlerdi.

Konferanstaki konuşmanızda Osmanlı'da matbu kitabın, ilim ve fenne yönelik algıyı değiştirdiğinden bahsetmişsiniz. Bu algı değişimini açıklayabilir misiniz?

Abdülhamit döneminde, yani 19. yüzyılın ikinci yarısında veya son çeyreğinde, dünyada son derece büyük değişimler oldu. Ancak bu değişimleri Abdülhamit devrinde yayınlamak zordu. Mesela Darwin'in teorilerini ve kitaplarını tercüme etmek ve yayınlamak mümkün müydü, bunu bilmek zor. Osmanlı bilim tarihi uzun bir süre gereği gibi araştırılmadı. Özellikle Ekmeleddin İhsanoğlu'nun sayesinde bu mirasın çok zengin olduğunu görebildik. Osmanlılarda 19. yüzyılda bazı alanların seviyesi çok yüksekti. Mesela tıp. Uzun bir süre derslerin hemen hepsi Fransızca olarak verildi. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin üyeleri dünyada yaygın olan teorilere tamamen aşinaydılar. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp okumuş olan bir kimse Paris Tıp Fakültesi'ne girebilirdi. Bu konuda sorun yoktu.

Konferansta bazı konuşmacıların da dedikleri gibi, fen ve "fünûn" o dönemde çok popüler konulardı. Enteresan olan şudur ki Servet-i Fünûn bugün önemli bir edebi dergi gibi görülür ama asıl gazetenin adı Servet idi. Bir Rum'un yayınladığı bir gazeteydi ve bu gazetenin Batı'daki gibi bir ilavesi vardı: Servet-i Fünûn. Daha sonra gazetenin adı Servet-i Fünûn oldu ama aslında Servet-i Fünûn, Servet'in ilavesiydi. Basında bu ve bunun gibi ilaveler (hem de "fennî eğlenceler") çok yaygındı.

Osmanlılarda dünyaca ünlü bilim adamları yetişti. Matematikçiler söz konusu olduğunda gayrimüslimlerden Konstantin Karatheodori ve Müslümanlardan Zeki Bey gibi isimleri örnek verebiliriz. Bazı alanlarda değerli çalışmalar da yapıldı. Ancak ilmin her zaman politika ile ilişkisi vardı ve siyasi durum yeni fikirleri yaymak için çok uygun değildi. Bu yüzden bilimsel çalışmalar zor olabiliyordu. Geçenlerde Hayreddin Paşa'nın meşhur eserinin Osmanlıca tercümesi hakkında bir makale yayımladım. Tunuslu Hayreddin Paşa, *Akvemü'l-mesâlik fi marifeti ahvâli'l-memâlik* adlı eserinin meşhur "Mukaddimesi"nde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin gelişmelerini çok tarafsız bir şekilde, ama daha çok pozitif bir görüşle gösterdi. Ancak bu kitabın Osmanlıca tercümesi sonunda yasaklandı ve nüshaları toplatıldı. Paşaya yazılan tezkerede deniyordu ki, fikirler iyi olabilir ama bazı cahil insanlar bunu yanlış anlayabilirler.³ Bunun gibi şeyler gerçekten bir engel teşkil edebiliyordu.

³ "...memleketimiz ahâlisinde bazıları bu makule matbuatın noksan-ı fehm ü iz'ân mülabesesiyle mahiyet ve hakikatının hâricinde mânalar vermekle me'lûf olageldikleri bittecrûbe sâbit olmasından dolayı....."

19. yüzyıl Osmanlı dünyasından söz edilirken genellikle Batı'dan tercüme edilmiş fikirlerden bahsediyoruz. Doğu'dan yapılan tercümelemin piyasadaki tesiri hakkında bir bilgimiz var mı?

Doğudan tercümelemler, Batıdan tercümelemlerle mukayese edilemez. Doğudan yapılan tercümelemler genellikle klasik veya dini eserlerin tercümelemleri idi. Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Mukaddimesi gibi çağdaş bir Arap yazarının eseri olan bir kitabın Osmanlıca tercümesi çok azdır. Bundan başka tabii Doğu dillerinden tercüme yapma geleneği çok eski. Farsçadan, Arapçadan Türkçeye çevrilen eserler hemen hemen Osmanlı edebiyatının başlangıcından beri mevcut. Cumhuriyet döneminde Şark eserlerinden tercüme edilen eserler, Batıdan tercüme edilen eserlerden ayrı idi. Başka bir künye altında yayınlandı ("Şark-İslâm Klâsikleri"). Demek ki bu tip tercümelemler farklı olarak görülüyordu.

Özellikle dijital araçların artan kullanımı göz önüne alındığında kitabın geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?

Kitabın bugünkü durumu biraz endişe verici, ama bizim yeni dijital bilgilerimizin de kitaplara bağlı olduğunu hesaba katarsak, demek ki kitap, bilginin esası olarak henüz tedavülden kalkmış değil ve bir süre daha kalacak. Bu soruyu kendi kendime de soruyorum: Şimdi dünyada kitap sayesinde bilgi edinmiş olan insanlar çok, ama kitapsız eğitim görenlerin sayısı da gittikçe artıyor. Yani, bu eski sistemle yetişmiş, kitap ile eğitilmiş olanlar öldüğünde nasıl bir dünyada yaşayacağız? Bilgi nasıl doğacak, nasıl kontrol edilecek? Bu, enteresan bir soru.

Örneğin, siz de Wikipedia'yı kullanıyorsunuzdur. Wikipedia güzel ve faydalı bir şey elbette ben de kullanıyorum. İçinde mükemmel makaleler olduğu gibi çok basit yanlışlarla dolu maddeler de var. Hatta size Wikipedia'dan eğlenceli bir örnek vereyim: Bir defasında Mütercim Rüştü Paşa hakkında araştırma yaparken Wikipedia makalesine de baktım. Türkçe bir makale vardı ve bu makale İngilizceye tercüme edilmişti. Makalenin orijinali, anadili Türkçe olan biri tarafından yazılmıştı. Makaleye göre Mütercim Rüştü, İstanbul'da bir gayrimüslimden Fransızca öğrenmişti. Adı Tanaş Efendi (Athanasios) olarak yazılı, bu isim İbnülemin Kemal İnal'ın eserinde böyle geçiyor. Şimdi bu makale İngilizceye tercüme edildiğinde Tanaş Efendi, "Lord Tanase" oldu. Neden böyle yapıldı bilmiyorum. Üstelik bu makale Finceye de tercüme edildi. Finceyi pek bilmiyorum, ama görüyorum ki Fince metinde de "Lord Tanase" ismi geçiyor. Bu da demek oluyor ki bu tercüme tuhaflığıyla yeni bir İngiliz aristokratı dünyaya geldi.⁴ Evet sizi eğlendirmek için anlattığım bu garip hikaye, tercümelemler sayesinde Türkçe dışı okur dünyasında bir gerçek olarak yaşıyor. Esas soru kitapsız bir dünyada bilgiler nasıl yayınlanacak, bu enteresan bir mesele ve artık tahayyüllerin pek ötesinde de değil herhalde. Belki bu anekdotlarla bir şeyler anlatabilmişimdir. Biraz dikkat ederseniz Türkçe Wikipedia'daki makalelerin bazılarının da gerçekten çok zayıf olduğunu göreceksiniz. Beni şaşırtan bir diğer şey, bir Fransız yazarın eseri Osmanlıcaya tercüme edilmişse, genellikle belirtilmiyor. Osmanlıların Batı ile şu özel ve eski ilişkisi olduğunu hiç söylemiyorlar, hiç bilmiyorlarmış gibi. Osmanlılar ile Batı arasındaki ilişkiler enteresan, aynı zamanda hassas ve karmaşık bir konudur. Bununla beraber, bunlar çok güzel bir şekilde incelenebilir. Vaktiniz varsa, biraz da Türkçe Wikipedia makalelerini düzeltirseniz iyi olur!

⁴ Kontrol ettikten sonra (27/05/2024) Türkçe makalesinde "Tanaş Efendi" isminin artık geçmediğini, İngilizce ve Fince versiyonlarında ise "Lord Tanase" hâlâ durduğunu tespit edebildik.

Johann Strauss'un Başlıca Yayınları

Doktora Tezi

"Die Chronik des 'Isazade. Ein Beitrag zur Osmanischen Historiographie des 17. Jahrhunderts". *Islamlkundliche Untersuchungen*. 108. Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1991.

Makale ve Kitap Bölümleri (Türkçe tercümeleriyle beraber)

- "Les livres et l'imprimerie à Istanbul, 1800-1908", *Turquie. Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*. Yay. Haz. Paul Dumont, 5-24. Strasbourg-Istanbul, 1992. Türkçe tercüme: "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basım Evleri". Çev. Erol Üyepazarıcı. *Müteferrika* 1, Güz 1993, 5-17.
- "The Millets and the Ottoman Language. The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)". *Die Welt des Islams*, XXXV, 2, 1995, 189-249. Türkçe tercüme :
- "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumların Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19-20. Yüzyıllar)". *Kritik* 2, Güz 2008, 98-145.
- "Ol'ga Lebedeva (Gülner Hanım) and Her Translations into Ottoman Turkish", *Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture - Festschrift Hans Georg Majer*. Yay. Haz. S. Prätör ve Christoph K. Neumann. Cilt 1. 287-314. İstanbul: Simurg, 2002.
- "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results", *Translations: (Re)shaping of Literature and Culture*. Yay. Haz. Saliha Paker, 108-147. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002.
- "'Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-ethnic Society", *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*. Yay. Haz. Elizabeth Özdalga, 225-253. London and New York: Routledge, 2005.
- "The Greek Connection in Nineteenth-Century Ottoman Intellectual History", *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Yay. Haz. Dimitris Tziouvas, 47-67. London: Routledge, 2003.
- "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures VI*, 1, 2003, 39-76. Türkçe tercüme : "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu (19-20 Yüzyıllar) ? ". *Kritik* 2, Güz 2008, 1-49.
- "A Constitution for a Multilingual Empire. Translations of the *Kanun-ı Esasî* and Other Official Texts into Minority Languages", *The First Ottoman Experiment in Democracy*. Yay. Haz. Christoph Herzog ve Malek Sharif, 21-51. Würzburg: Ergon, 2010.
- "Is Karamanli Literature Part of a 'Christian-Turkish' (Turco-Christian) Literature?", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books*. Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11-13 Eylül 2008). Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 153-200. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

Yakın Zamanda Yapılan Yayınlar

- "What was (really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations Around the Ottoman Mediterranean*. Yay. Haz. Marilyn Booth, 57-94. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- "Langue(s) sacrées et recherche de langue(s) sacrée(s) dans l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Hiéroglossie 1. Moyen âge latin, monde arabo-persan, Tibet, Inde*. Collège de France 16-17 juin 2015. Yay. Haz. Jean-Noel Robert, 115-152. Collège de France, 2019.
- "Other Literatures in Ottoman Istanbul", *History of Istanbul from Antiquity to the 21th Century*. <https://istanbultarihi.ist/622-other-literatures-in-ottoman-istanbul>. Türkçe tercüme: "Osmanlı İstanbul'unda Türkçeden başka dillerde edebiyatlar", *Büyük İstanbul Tarihi, Antik Çağdan 21. Yüzyıla*. Yay. Haz. Coşkun Yılmaz. Cilt 7. 262-279. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- "Langue et modernité. Le projet oublié de Ziya Gökalp", *La Modernité turque. Adaptations et constructions dans le processus de modernisation ottoman et turc*. Yay. Haz. Samim Akgönül, 99-129. İstanbul: Isis, 2021.
- "East and West: Emigré literature in the Ottoman Empire (18th – 20th Century)". *Kün, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 2, Kış 2021, 51-82.
- "Tercüme-çeviri. La transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire. Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel vd, 139-166. Paris-Louvain: Peeters 2022.
- "The *Muqaddima* of Khayr al-Din Pasha's *Aqşam al-masālik fi ma'rifāt al-hawāl al-mamālik* and its Ottoman Turkish Translation", *Ottoman Translations*. Yay. Haz. Marilyn Booth ve Claire Savina, 140-189. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.